

Kapitalisme en vrijheid

Voorbij de clichés over Marx: een lezing van de Grundrisse, deel 2

► Marc Vandepitte

In deel 1 (zie VMT, 2003/4) zagen we hoe Marx het kapitaal opvat als een dynamisch proces en meer bepaald als de *subsumptie* (onderwerping en assimilatie) van de gehele burgerlijke samenleving. Het kapitaal maakt alles tot koopwaar en brengt een allesomvattend transformatieproces op gang die de hele planeet, de sociale verhoudingen, het gedachtegoed, kortom alles, kneedt en herschept volgens zijn behoeften. Marx beschrijft dit proces als brutaal, totalitair en transcendent: het zet zich door over de hoofden van de mensen en zelfs van staten heen. Het kapitaal oefent dwang uit op de gehele maatschappij en schakelt quasi elke bewegingsvrijheid uit. Het gewelddadig en dwangmatig karakter blijkt uit de woordenschat: *Druck* (76), *Trennung* (148), *Scheidung* (414), *gewaltsam gebrochen* en *gewaltsame Explosion* (112), *angreift* (168), *clears* (187), *die Vernichtung* (423), *negiert und ausgelöscht* (75), *Auflösen* (396), *zerstreut* (585), *überwältigen* (240), *reinen Vertierung* (197).¹

Wij bekijken dit dwangmatig karakter nu meer in detail. We gaan eerst op zoek naar eventuele actoren die vrij en autonoom kunnen handelen. Daarna bekijken wij Marx' gebruik van wetten om historische processen te verklaren. Wij stellen ons daarbij de vraag of er geen sprake is van naturalisme en welk statuut zijn 'wetten' hebben. Vervolgens gaan wij na of zijn geschiedschrijving deterministisch is en tenslotte behandelen wij het statuut van vrijheid en van bewustzijn, en de kwestie van de maakbaarheid van de samenleving.

Vooraf nog dit, de achtereenvolgende onderdelen van dit artikel leveren op het eerste gezicht sterk

verschillende beschrijvingen op. In het eerste onderdeel wordt de beperking en zelfs de afwezigheid van vrijheid in kaart gebracht: de dwangmatigheid en de predestinatie van het historisch proces lijken totaal te zijn. In de volgende onderdelen wordt dit beeld genuanceerd en afgezwakt en vooral in een ruimere context geplaatst. We zullen zien dat deze sterk uiteenlopende en zelfs schijnbaar tegengestelde uitspraken te maken hebben met de verschillende historische fasen waarop die uitspraken van toepassing zijn.

Het kapitaal als transcendente macht: dood van het subject?

Het individu en de overheid

Marx maakt in de cahiers van de *Grundrisse* een onderscheid tussen geld en kapitaal en koppelt daar historische fasen aan vast.² De fase van het geld is die van de proto-subsumptie of het proto-kapitalisme.³ Historisch valt die fase samen met die samenlevingen of met die volkeren waar de handel – of in Marx' woorden: het handelskapitaal (164) – domineert. De impact van het geld beperkt zich tot de circulatiesfeer en dringt nog niet door tot de productiesfeer. Dat laatste gebeurt wel in de fase van het kapitaal. Op het moment dat de warenruil niet langer alleen betrekking heeft op het surplus, maar ook op de noodzakelijke productie, is er een omslag naar het kapitalisme (168). Op dat moment wordt arbeidskracht een waar (229) en is de belangrijkste ruil niet meer die tussen waren onderling, maar die tussen waren en arbeid (73). Hoewel, van echte ruil is dan geen sprake meer (362), het gaat eerder over

“de beschikking over vreemde arbeid” (193). Hoe dan ook, de penetratie van het kapitaal in de productiesfeer betekent een kwalitatieve sprong, er ontstaat een “dialectische omslag” (361) met zeer ingrijpende gevolgen.

Reeds in die proto-kapitalistische fase ontwikkelt het geld zich als een transcendente macht. De macht van het meest begeerde goed verschijnt als extern, autonoom, vreemd en objectief tegenover de individuen. De samenleving is in de ban van het ‘moneytheïsme’.⁴ “In dezelfde mate (...) groeit de macht van geld, d.w.z. het poneert zich t.o.v. de producenten als een externe en onafhankelijke macht.” (64-65) “(...) deze tegenstellingen creëren een schijnbaar transcendente macht van geld.” (75) “Geld is daarom de god onder de waren.” (132) Heel eventjes borrelt wat oudtestamenteel taalgebruik naar boven.⁵

In de fase van het kapitalisme heeft de macht zich nog meer verzelfstandigd en grotere proporties aangenomen. Het gaat over “een steeds kolossale zelfstandigheid, die zich d.m.v. zijn omvang poneert” en over een “maatschappelijke rijkdom die zich in geweldige proporties stelt tegenover de arbeid als een vreemde en overheersende macht.” (715-716) Deze macht doet zich gelden en zet zich door in en door de geschiedenis.

De mens en het menselijk bewustzijn komen er nauwelijks aan te pas. Deze “materieel en mentale stofwisseling is onafhankelijk van het weten en het willen van de individuen” (79). Als externe macht stoort het kapitaal zich niet aan eventuele dissidentie, aan mogelijke plannen of projecten vanwege menselijke individuen. Net zoals bij Hegel gaat het om een ononderbroken proces, dat het subjectief bewustzijn transcendeert. “Zoer nu het geheel van deze beweging als een sociaal proces verschijnt en zoer de afzonderlijke momenten ervan uitgaan van de bewuste wil en de particuliere doelen van het individu, zoer verschijnt de totaliteit van het proces als een objectieve samenhang, die op een natuurlijke wijze ontstaat. Weliswaar komt die totaliteit voort uit de wederzijdse invloed die individuen op elkaar uitoefenen, maar hij ligt noch in hun bewustzijn, noch wordt hij als geheel onder hen gesubsmeerd. De botsingen van de individuen met elkaar produceren een vreemde⁶ maatschappelijke macht die boven hen staat.” (111) Het proces wordt dus wel bemiddeld door bewuste individuen, maar het verzelfstandigt zich als een onstuitbaar proces waarop de mens geen bewuste greep meer heeft. De uitschakeling van het bewustzijn (van de arbeider) ten aanzien van het ontwikkelingsproces van het kapitaal heeft vooral te maken met het schijnkarakter van de

zogenaamde equivalente ruil tussen arbeid en kapitaal (409), waardoor de dwang(-arbeid) een geraffineerde vorm aanneemt. Hoezeer het individu, als onderdeel, ook probeert intentioneel en bewust te handelen, het geheel ontwikkelt zich als een externe macht die zich buiten de wil en de controle van de betrokkenen doorzet. In deze context gebruikt Marx de metafoer van een proces dat zich afspeelt ‘achter de ruggen’ van “zowel individuen als staten. De werkelijke ontwikkeling van de bronnen van rijkdom gebeurt als het ware achter hun ruggen (...)” (136). Individuen handelen weliswaar intentioneel en persoonlijk, maar hun collectieve actie transcendeert zich in een onbewuste en onpersoonlijke kracht, die geen rekening houdt met hun intenties. In zekere zin gebruikt Marx hier hetzelfde quasi theologische schema van de ‘onzichtbare hand’ van Adam Smith, zij het dat hij in tegenstelling tot deze laatste zo’n schema niet gebruikt om het kapitalisme te legitimeren, integendeel.

Dit proces voltrekt zich niet alleen los van het menselijk ingrijpen, het perkt ook de bewegingsvrijheid sterk in. Gesubsmeerd en geatomiseerd kunnen noch het individu noch de samenleving als geheel zich zomaar ontplooiën in een zelfgevenste richting. De bewegingsruimte is beperkt tot smalle marges. “Individuen kunnen groot lijken. Maar er kan hier geen sprake zijn van de volle ontwikkeling van zowel de individuen als van de samenleving, omdat zo’n ontwikkeling in tegenstrijd is met de oorspronkelijke relatie.” (386-387) Het individu is niet langer meester over zijn eigen levensvoorwaarden. Levende arbeid wordt een waar, een ding dat kan gekocht of verkocht worden. Het persoon-zijn wordt daarmee uitgehold.

De verdinglijking van personen vindt zijn spiegelbeeld in de personificatie van dingen. Marx gaat inderdaad zover de productie-instrumenten te betitelen als ‘agentschap’. “In de mate echter dat de zware industrie zich ontwikkelt, zal het scheppen van werkelijke rijkdom minder afhangen van arbeidstijd en de hoeveelheid aangewende arbeid dan van de macht van de agentschappen, (...) waarvan de krachtige efficiëntie afhangt van de algemene stand van de wetenschap en de vooruitgang van technologie.” (592, onze niet-cursivering) In deze omgekeerde wereld, wordt het individu meegesleurd “in een industrieel proces dat het willens nillens dient” (135). Dit proces, dat zich schijnbaar afspeelt tussen dingen en dat bepaald wordt door ‘objectieve’ voorwaarden, beheerst de geschiedenis, althans tijdelijk.

Het gevolg daarvan is dat het vrije, redelijke individu niet langer het uitgangspunt kan zijn van het denken over de samenleving. "De samenleving bestaat niet uit individuen, maar drukt de som uit van de relaties en verhoudingen waarin deze individuen tegenover elkaar staan." (176) "De maatschappelijke verhouding van de individuen ten opzichte van elkaar als een zelfstandige macht over de individuen – of ze nu voorgesteld wordt als natuurmacht, toeval of in een ander willekeurige vorm – is het noodzakelijk resultaat van het feit dat het uitgangspunt niet het vrije sociale individu is. (111 onze niet-cursivering)

In het kapitalisme is het subsumptieproces of het kapitaal de ontologische horizon voor de constitutie van het sociale. Het is niet zoals bij Hegel de staat die de burgerlijke samenleving bij elkaar houdt en het sociale gestalte geeft, evenmin is de menselijke autonomie de grondpijler van het bestaan. Marx breekt hier met het idee van de Verlichting dat prioriteit geeft aan het vrije en rationele individu. De autonome en bevrijde mens is een fantasme, een "Lichtbild" (160) van de burgerlijke samenleving. Misschien herinnert Marx zich zijn dissertatie over atomen bij Epicurus, en de Griekse Oudheid waarin het individu was ingeschakeld in een 'orde', een 'holon', een polis, enz.⁷ Deze orde wordt nu echter historisch en dynamiserend opgevat.

De opheffing van het subjectieve bewustzijn in een objectief en blind proces is niet zonder problemen en behoeft nadere uitleg. Zoals Hegel wordt ook Marx geconfronteerd met de overgang of de tegenspraak tussen enerzijds het bewust intentioneel individueel handelen en anderzijds het dwangmatig verloop van het totale proces. M.a.w. met de vraag hoe bewuste strevingen op individueel vlak resulteren in een onbewuste dwangmatigheid, hoe macro-irrationaliteit voortkomt uit microrationaliteit. Het gegeven van een proces 'achter de rug', dat een filosofische en abstracte constructie is, kan Marx wel poneren, het verklaart nog niet hoe en waarom deze dwangmatige objectiviteit ontstaat uit individuele subjectiviteit. Voor dit probleem geeft Marx meerdere verklaringen. Op een meer abstract niveau verklaart hij dit door de opsplitsing van gebruikswaarde en ruilwaarde. Als gevolg van deze splitsing wordt de productie van concrete en voor het individu betekenisvolle gebruikswaarde omwille van de onmiddellijke, subjectieve en concrete noden getransformeerd in de productie van objectieve en abstracte waarde. De productie verzakelijkt en verzelfstandigt zich los van de producenten. Op die manier wordt het bewustzijn en de

subjectiviteit geneutraliseerd. Op een meer concreet niveau zoekt Marx deze verklaring in de wetten van de politieke economie, met name in de groeiwang, de concurrentie en de resultante van tegengestelde belangen. Deze verklaring roept op zijn beurt andere problemen op, met name de vraag of hier geen naturalisme binnensluipt in Marx' geschiedschrijving (zie verder).

Het kapitaal en de kapitalist

Indien wij een tussentijdse balans opmaken, kan het individu of een politieke overheid niet als een 'autonoom subject' betiteld worden. Zij zijn eerder objecten onderworpen aan een dwangmatig proces waar zij geen vat op hebben. Marx schrijft dit honderdvijftig jaar geleden. Sommigen hebben pas onlangs ontdekt dat het staatsbestel gestuurd wordt door het kapitaal. Ze verkeren bovendien in de waan dat dit een recent fenomeen is, misschien omdat ze een nieuwe term – globalisering – gebruiken voor een oud fenomeen. In dezelfde kringen is te horen dat de economie weer ondergeschikt moet worden aan de politiek. Dat is een terechte eis, maar volgens Marx niet realiseerbaar binnen het kapitalisme. In die zin is het een revolutionaire eis.

Wat er ook van zij, als noch het individu noch de politieke overheid de pretentie van een subject kunnen hebben, dan blijft de vraag of het subsumptieproces zelf een drager heeft die vrij kan handelen, of concreter gesteld, of er aan de zijde van het kapitaal iets of iemand is die door kan gaan als autonoom subject. De vraag die zich dan allereerst stelt is of 'het kapitaal' zelf daarvoor in aanmerking komt. Hoewel Marx op enkele plaatsen en bij een oppervlakkige lezing de indruk wekt het "Kapital im Allgemeinen" op te vatten als een subject⁸, wijst hij dit op andere plaatsen manifest en expliciet af. Het "Kapital im Allgemeinen" is een abstracte bepaling en moet nader gespecificeerd en concreetiseerd worden.⁹ "Zoals we het hier opvatten (...) is kapitaal het kapitaal in het algemeen (...) maar we hebben hier noch met de particuliere vorm van kapitaal noch met een individueel kapitaal als onderscheiden van andere individuele kapitalen te doen enz." (217) Deze specificatie en versplintering is zowel intern als extern. Intern houdt het in dat elk kapitaal zich splitst in particuliere vormen: vast en circulerend kapitaal. Het kapitaal moet zichzelf constant negeren als subject. "Het kapitaal is daarom in elke particuliere fase de negatie van zichzelf als het subject van de verschillende metamorfoses." (514) De externe versplintering betekent dat het kapitaal uiteenvalt in een veelheid van kapita-

len die elkaar beconcurreren. "Kapitaal bestaat en kan slechts bestaan als vele kapitalen en zijn zelfbestemming verschijnt daarom als de wederkerige onderlinge interactie." (317) Het kapitaal in het algemeen en als totaal-proces kan dus niet opgevat worden als subject. Het is een netwerk van individuele kapitalen die zichzelf voortdurend moeten negeren als subject en die op elkaar wederzijdse invloed uitoefenen. Marx analyseert hier op abstract niveau en is er niet toe gekomen om het concrete niveau uit te werken. Maar in zijn logica is in elk geval geen ruimte voor één of andere vorm van super-imperialisme¹⁰ of van een wereldregering, dat laatste althans niet binnen het kapitalisme.

Komt het individuele kapitaal of de individuele kapitalist – deze laatste is slechts de personificatie van het eerste (945) – dan in aanmerking als autonoom subject? Het antwoord is ook negatief. Vooreerst is de kapitalist geenszins vrij in zijn beslissingen. Het individueel kapitaal overleeft slechts als het zich constant reproduceert in een grotere hoeveelheid. De valorisatie is een continu proces, en "die continuïteit is noodwendig" (433-434). Het kent geen limiet of rust. "Eenmaal de scheiding [tussen arbeid en eigendom] een gegeven is, dan kan het productieproces het [kapitaal] slechts reproduceren en op een grotere schaal reproduceren." De groeidwang ontnemt elke autonomie aan de individuele kapitalist. Deze groeidwang, zowel kwantitatief als kwalitatief,¹¹ wordt veroorzaakt door de concurrentiedwang. "Conceptueel is de concurrentie niets anders dan de innerlijke natuur van het kapitaal, zijn wezenlijke bestemming. Ze verschijnt en realiseert zich als de wisselwerking van vele kapitalen op elkaar, de innerlijke tendens als uiterlijke noodwendigheid." (317) Het gaat over een "onderlinge dwang die de kapitalen op elkaar uitoefenen" (544).

Het streven naar zoveel mogelijk meerwaarde is geen bewust streven van een Subject of van een zichzelf verwerklijkend Idee, maar is het gevolg van een externe noodwendigheid, het is een overlevingsreflex. Subjectieve strevingen of intenties spelen hier een ondergeschikte en onbelangrijke rol. Een nobel kapitalist die zijn arbeiders bijvoorbeeld een eerlijk en dus hoger loon zou willen

uitbetalen, kan dit niet. Hij zit gevangen in een economisch keurslijf. "We moeten hier altijd veronderstellen dat het betaalde loon economisch gesproken eerlijk is, d.w.z. bepaald door de algemene economische wetten. De tegenstellingen moeten hier uit de algemene verhoudingen zelf volgen, niet uit de afzetterij van de individuele kapitalisten." (329 vn.) Als men in de praktijk vanwege de 'externe noodzaak' geen andere keuze heeft of zelfs gedwongen wordt het systeem te 'dienen', dan is er niet zozeer sprake van intentionaliteit dan wel van strategisch gedrag of gedwongen volgzzaamheid.¹² Marx vervangt trouwens het begrip 'motief' of 'subjectieve streving' liever door 'eigenbelang': "Dat eigenbelang verschijnt als een motief, (...) maar als zodanig is het geen motief, maar voltrekt het zich als het ware achter de rug van de op zichzelf gerichte belangen, van de individuele belan-

gen in tegenstelling tot die van de anderen." (156) De ethiek wordt m.a.w. gesubsumeerd, ondergeschikt gemaakt aan de wereldwijde concurrentie, aan de dwang om de spelregels te volgen wil men op het wereldtoneel blijven meespelen. Indien de kapitalist (of het individuele kapitaal) voor subject zou doorgaan, dan handelt hij zeker niet vrij. Ethiek heeft met business niets van doen. Marx gaat hier zowel in tegen de moraliserende aanvallen op het kapitalisme als tegen de krampachtige en vaak groteske pogingen van bedrijfsleiders om zich een ethisch imago aan te meten.

Ten tweede is er geen direct causaal verband tussen het bewust handelen van de kapitalist enerzijds en het kapitalistisch proces anderzijds. De kapitalist heeft vooreerst een vals bewustzijn, hij streeft een illusie na. "Het is echter inherent (...) dat de illusie over zijn [bedoeld wordt van het kapitaal] natuur (...) het een werkelijk magische betekenis toekent, achter de rug van de individuen. Het is inderdaad omwille van het in zichzelf tegenstrijdig en daardoor illusoir aspect, dat het een enorm instrument is in de werkelijke ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten." (136-137) Het bewustzijn van de kapitalist is gesubsumeerd en is een instrument van het kapitaal. Belangrijker echter is dat

Het streven naar zoveel mogelijk meerwaarde is geen bewust streven van een Subject of van een zichzelf verwerklijkend Idee, maar is het gevolg van een externe noodwendigheid, het is een overlevingsreflex.

zijn bewustzijn zelf onbelangrijk en secundair is. Uiteraard wordt het proces gedragen door individuen die over een bewustzijn beschikken, maar dat bewustzijn is niet constitutief voor het proces. Misschien 'geloof' hij erin, het is echter niet van cruciaal belang. Als het subsumptieproces al een bepaalde richting uitgaat, dan is het zeker niet het rechtstreekse en gewilde resultaat van vooropgestelde en nagestreefde doeleinden door het (individueel) menselijk bewustzijn. De richting die het proces uitgaat is de resultante van een chaotisch en onoverzichtelijk krachtenspel, de som van de vele bijzondere en tegengestelde eigenbelangen. (156)¹³ "(...) zozeer verschijnt de totaliteit van het proces als een objectieve samenhang, die op een natuurlijke wijze ontstaat. Weliswaar komt die totaliteit voort uit de wederzijdse invloed die individuen op elkaar uitoefenen, maar hij ligt noch in hun bewustzijn, (...)". (111, onze niet-cursivering) De intenties op microvlak worden opgelost en gesubsumeerd in macrogrootheden. De sociale realiteit en zijn traject worden door Marx uitgelegd in termen waarin menselijke visies, subjectieve strevingen, ethische doeleinden, enz. niet voorkomen. Het subsumptieproces is een "drift" (240).

Tenslotte ligt de uitkomst van het proces vast. Door zijn ontwikkeling graaft het kapitaal onvermijdelijk zijn eigen ondergang en stevent het af op zijn ineenstorting. "Op dit punt aanbeland, neemt het kapitaal, d.w.z. loonarbeid, dezelfde verhouding aan t.o.v. de ontwikkeling van maatschappelijke rijkdom en productiekrachten als het gildensysteem, het lijfeigenschap, de slavernij en wordt het als een keten noodzakelijkerwijze afgeworpen." (635) Is de subsumptie autonoom en onafhankelijk en weet zij alles aan zich te onderwerpen, toch beheerst zij haar eigen proces niet. De richting die het kapitaal opgaat, is niet de richting die het zelf wenst of die gunstig is voor zichzelf. Noodzakelijkheid en noodlottigheid vallen hier samen. Er is geen verborgen ingrijpen of sturen van één of ander goddelijke logos die alles uiteindelijk tot een goede einde brengt. Er is geen transcendent Subject, geen verborgen doelgerichte of rationele agenda. (Het punt van de noodlottige en onontkoombare ondergang werken we uit in een volgend artikel.)

Wetten en naturalisme

Het gebruik van wetten: totale dwang

Wij recapituleren. Het kapitaal verschijnt als een objectief, verzelfstandigde en transcendente macht die dwang uitoefent op het individu en op grotere eenheden zoals de staat. Deze macht kent

centrum noch subject en is zelf onderworpen aan een dwangmatig proces. Dit proces leidt een eigen leven achter de ruggen van de mensen en mondt onvermijdelijk uit in zijn eigen ondergang. In heel dit gebeuren is er geen spoor van vrijheid, rationaliteit, intentionaliteit of ethiek te bespeuren. Het subject is dood. Het is een nihilistisch en dwangmatig proces, een mechanistisch gebeuren dat eenmaal op gang gebracht onstuitbaar zijn eigen weg gaat, met de mens als toeschouwer en gedwongen actor. Wij staan hier heel dicht bij een Newtoniaanse of Laplaciaanse kosmologie, bij een scientistische wereldopvatting of meer recent bij een structuralistisch of posthumanistisch wereldbeeld. Deze filosofieën hebben gemeen dat ze de vrijheidsgedachte volledig of gedeeltelijk uitschakelen.¹⁴

Het hoeft dan ook geen verwondering dat Marx de idee van dwangmatigheid wetenschappelijk fundeert en uitdrukt in de vorm van wetten. In de voorburgerlijke periode was daar nog geen sprake van. "De inherente wetten van het kapitaal die in de voorgaande periodes van zijn ontwikkeling als tendensen verschenen, hebben nu voor het eerst de kracht van wetten." Wetten zijn zelfs essentieel om de samenleving te analyseren en te begrijpen en onnodig gemoraliseer te vermijden, zoals reeds bleek uit het citaat over het uitbetaalde loon (329 vn.). "Deze [de dalende winstvoet] is vanuit historisch standpunt de belangrijkste wet van de moderne politieke economie en de meest essentiële om de moeilijkste verbanden te begrijpen. (...) Het is een wet, die ondanks zijn eenvoud tot op heden nooit begrepen en nog minder bewust werd gearticuleerd." (634) De fundamentele sociale interacties en de hoofdlijnen van de geschiedenis, althans in de fase waar het kapitaal dominant is, worden beheerst door wetmatigheden. Zelfs indien er, na de vorige beschouwingen over de afwezigheid van een subject, nog een laatste eventuele restant van bewegingsvrijheid zou overblijven, dan wordt dit nu schijnbaar tenietgedaan door het uitdrukken van sociale patronen in de vorm van wetten. De dwangmatigheid en voorbestemdheid zijn hier klaarblijkelijk compleet.

Dwang heeft echter niet het laatste woord bij Marx en moet gesitueerd worden in het geheel van zijn analyse. Wij moeten er eveneens aan toevoegen dat wij alle passages en uitspraken i.v.m. dit kenmerk, die verspreid zijn over geheel de Grundrisse en die vaak terloops of impliciet vermeld worden, geconcentreerd op een rij hebben gezet. Daardoor kan dit heel massief en overtrokken overkomen, het biedt echter wel het voordeel dat het een duidelijk licht werpt op de positie die

Marx inneemt in de toenmalige discussie binnen de diverse socialistische stromingen. Ook is het belangrijk voor een reconstructie van Marx' gedachtegang. Tenslotte is het nodig om mogelijke misverstanden te vermijden omtrent de interpretatie van bepaalde passages, meer bepaald die passages waarin Marx zich lovend uitlaat over het kapitalisme.¹⁵

Naturalisme?

In de negentiende eeuw bestond er een sterke tendens om sociale wetenschappen te formuleren volgens de paradigma's van de natuurwetenschappen. De wereld werd opgevat als een natuurlijke orde, geregeerd door eeuwige wetten en gefundeerd op menselijke karakteristieken die men onveranderlijke achtte: eigenbelang, solidariteit, empathie, ... De economische wetenschap vertoonde daardoor een naturalistisch karakter. Daartegen formuleerde Marx een scherpe kritiek. Vanaf de eerste bladzijde keert hij zich tegen het 'naturalisme' van politieke economen als Ricardo, Smith en Mill. (5 en 8) Zij werken met "pure abstracties" (159) en vergeten dat het individu maatschappelijk en historisch bepaald wordt. "Het is daarom dat deze premisse [het dwingend gegeven dat de productie gericht is op creatie van ruilwaarde] geenszins voortkomt uit de wil of uit de spontane natuur van het individu. Deze premisse is historisch en poneert het individu als gedetermineerd [bestimmt] door de maatschappij." (159) Zelfs hebzucht (Marx noemt dit 'verrijkingszucht'), het belangrijkste motief om te accumuleren en voor idealisten de ver'laringsgrond bij uitstek voor de oorsprong en werking van het kapitaal, kan niet opgevat worden als een antropologische constante, maar vindt zijn historische oorsprong in de materiële voorwaarden waarin geldrelaties dominant zijn. "Verrijkingszucht is zelf het product van een bepaalde maatschappelijke ontwikkeling, het is niet natuurlijk in tegenstelling tot maatschappelijk." (134) Ook de economische categoriën zijn historisch bepaald door de maatschappijformatie waartoe ze behoren. "Dit voorbeeld van arbeid toont overtuigend aan dat zelfs de meest abstracte categoriën, ondanks hun geldigheid – precies vanwege hun abstractiegraad – voor alle tijdperken, niettemin in

hun specifiek karakter van abstractie zelf evenzeer het product zijn van historische verhoudingen en dat hun volle geldigheid enkel voor en binnen deze verhoudingen geldt." (25)

De politieke economen maken zich terzelfder tijd schuldig aan plat materialisme en idealisme omdat ze ten onrechte bepaalde materiële karakteristieken als natuurlijke eigenschappen beschouwen en daardoor maatschappelijke bepaaldheid ontkennen. "Het ruwe materialisme van de economen, die maatschappelijke verhoudingen van mensen en de eigenschappen van zaken (...) opvatten als natuurlijke eigenschappen, is evengoed een ruw idealisme, zelfs fetisjisme, omdat het sociale verhoudingen toeschrijft aan immanente karakteristieken en ze dus mystificeert." (579) Zij vatten de sociale verbanden tussen de variabelen van de politieke economie op als eeuwig en onveranderlijk en deze verbanden zijn opgenomen in een geheel van natuurwetten. "In dit ver-

De politieke economen maken zich terzelfder tijd schuldig aan plat materialisme en idealisme omdat ze ten onrechte bepaalde materiële karakteristieken als natuurlijke eigenschappen beschouwen en daardoor maatschappelijke bepaaldheid ontkennen.

geten ligt bijvoorbeeld de hele wijsheid van de moderne economen, die eeuwigheid en harmonie van de bestaande sociale relaties bewijzen." (7) "De productie moet eerder – zie bijvoorbeeld Mill – in onderscheid met de distributie enz. ondergebracht worden in eeuwige natuurwetten, onafhankelijk van de geschiedenis. In dat verband worden de burgerlijke verhoudingen gepresenteerd als onomstotelijke natuurwetten waarop de samenleving in abstracto is gefundeerd." (8-9) Deze naturalistische opvatting verleent aan hun geschriften een wetenschappelijk statuut. Omdat de burgerlijke economen bovendien de inherente tegenstellingen van het kapitaal verdoezelen, verlenen ze zo aan het kapitalisme een legitimatie op wetenschappelijke basis. "Om het kapitaal te legitimeren, te apologiseren, nemen de economen daarom hun toevlucht tot dit eenvoudig proces." (228)

Marx kant zich dus duidelijk en expliciet tegen elke vorm van naturalisme in de politieke economie. Het individu, alle economische categoriën en alle wetten zijn geen natuurlijke grootheden maar historische constructies. Ze worden bepaald

door de maatschappijformatie waartoe ze behoren en waarvan ze hun volle betekenis krijgen. In een andere maatschappij zullen andere categorieën en wetten van kracht zijn. Ook het individu zal een metamorfose ondergaan. Vandaar dat sommige opvolgers van Marx¹⁶ het hadden over de 'nieuwe mens'. Maar, is dit antinaturalisme niet in tegenspraak met de metafoor van 'het proces achter de ruggen'? Indien het proces zich voltrekt achter de ruggen van de mensen, wie stuurt of veroorzaakt dit proces dan? De natuur of eventueel een goddelijk wezen? Verraadt deze metafoor m.a.w. geen naturalisering van de geschiedenis¹⁷ of omgekeerd een historisering van het naturalisme? Heeft Marx verzuimd de lijnen van zijn scherpe kritiek op het naturalisme in de politieke economie consequent door te trekken in zijn eigen geschiedschrijving?¹⁸ Men vindt trouwens nog andere sporen van naturalisme terug in de *Grundrisse*. Wij komen die vooral op het spoor in metaforen die refereren naar de biologie en organistische opvattingen. Zo vat Marx het geheel van productie, distributie, ruil en consumptie op als een "organisch geheel". (20-21) De grondslag voor de algemene ontwikkelingswet van productiewijzen is net zoals in het sociaal-Darwinisme de strijd om het bestaan, de reproductie (386). De circulatie van kapitaal wordt een enkele keer vergeleken met de bloedsomloop (416, zie echter 80). Het kapitaal wordt verder gedefinieerd in termen van groei en vruchtbaarheid: "Frucht bringend" (631). Tenslotte wordt de burgerlijke samenleving gekenmerkt door "stofwisseling" (75).

Het geheel van metaforen versterkt inderdaad de vraag of Marx ondanks zijn scherpe veroordeling van het naturalisme in de politieke economie, het naturalisme toch niet weer ongemerkt invoert in zijn geschiedschrijving. Als men 'natuur' of 'natuurlijk' strikt opvat als aanduidingen voor wat mensen niet zelf gemaakt hebben,¹⁹ dan kan men de vraag vlug beantwoorden. De mens maakt het kapitaal tot wat het is – levende arbeidskracht is immers de essentiële en noodzakelijke bron voor meerwaarde – maar het resultaat is niet de vrucht van zijn bewust en intentioneel streven (zie hoger). Dit is echter een mager antwoord met verregaande politieke consequenties. In deze visie wordt de mens namelijk een instrument van de geschiedenis. Hij is dan niet veel meer dan een speelbal in een blind krachtenspel, gedoemd om een traject te volgen dat nergens heenleedt, onderworpen aan een systeem van dwang zonder ethiek, en opgenomen in een geschiedenis zonder zin. Van emancipatie of bevrijding is dan geen

sprake meer, laat staan van revolutie. Deze laatste zou niet alleen onmogelijk maar ook niet zinvol zijn. De mensheid zou overgeleverd zijn aan een onvoorwaardelijk noodlot. Dit komt eigenlijk neer op een pseudo-naturalistische geschiedschrijving.

Dat is niet het geval bij Marx. Er is wel degelijk een rol weggelegd voor de mens, maar daarvoor zijn gunstige historische condities vereist. Zolang de subsumptie zich als proces weet door te zetten en niet verstrikt geraakt in zijn zelf gecreëerde antagonismen, dringt het zichzelf op als een blinde noodzaak. Zolang het kapitaal probleemloos zijn zelfrealisatie weet te voltrekken, kan het proces eeuwig en onveranderlijk lijken. Maar bij een ernstige crisis wordt het drogbeeld van een harmonieuze ontwikkeling doorprikt. "Haar inherente noodzakelijkheid wordt manifest in de crisis, die een gewelddadig einde maakt aan de schijnbare indifferentie ten opzichte van elkaar." (347-348) Als er bij Marx eventueel van pseudo-naturalisme sprake zou zijn, dan gaat het over een proces dat beperkt is in de tijd. Het 'proces achter de ruggen' is in elk geval niet absoluut of eeuwig op te vatten. Als Marx zijn toevlucht neemt tot naturalistische metaforen dan is dat niet omdat hij er een naturalistische geschiedenisopvatting op na houdt maar omdat hij het (tijdelijk) verpletterend karakter van de dwangmatigheid wil uitdrukken. Precies op het moment dat de mens de dwangmatige ketens van de natuurbehoefte heeft afgeworpen (231 en 383-384), wordt hij opnieuw onderworpen aan blinde en vreemde krachten, die hij dit keer wel zelf heeft ontworpen. Daarom omschrijft Marx de verzelfstandigde macht van het kapitaal als natuurkracht: "(...) zozeer verschijnt de totaliteit van het proces als een objectieve samenhang, die op een natuurlijke wijze ontstaat" (111). "De maatschappelijke verhouding van de individuen ten opzichte van elkaar als een zelfstandige macht over de individuen – of ze nu voorgesteld wordt als natuurmacht (...)" (111). De subsumptie is geen natuurproces, het is historisch contingent en is bemiddeld door mensenhanden, maar het dringt zich op alsof het een natuurkracht zou zijn.

Bij Marx is dus van naturalisme niet echt sprake. In zijn geschiedschrijving zijn weliswaar restanten terug te vinden van naturalistische denkbeelden, maar dat wil nog niet zeggen dat hij de geschiedenis naturalistisch opvat. Hij gebruikt naturalistische metaforen vooral om het (tijdelijk) gebrek aan vrijheid uit te drukken. Dit 'uitdrukken' gebeurt in de taal van zijn tijd waarin het gebruik van dergelijke metaforen heel courant

was. Hij neemt die metaforen over maar onderwerpt ze terzelfder tijd aan een kritiek. Deze schijnbare inconsequentie is tenslotte mede te verklaren door de 'Sitz im Leben' van de Grundrisse. De mislukte juni-opstand van 1848 in Parijs is nog niet verwerkt, het ontbreekt in die periode aan revolutionair potentieel²⁰ en terzelfdertijd breekt er een economische crisis uit. Marx verwacht op dat moment daarom meer heil van de 'gang van de geschiedenis' dan van revolutionaire acties. Ook speelt op de achtergrond de discussie met de socialistische stromingen: door het dwangmatige te beklemtonen neemt hij afstand van volutaristische tendensen (zie verder).

Statuut van Marx' wetten

Marx weert dus het naturalisme uit de politieke economie. Samenlevingsvormen worden niet langer opgevat als natuurlijke gehelen, gekenmerkt door onveranderlijke en ontijdelijke verbanden tussen de onderdelen. Marx benadert maatschappijformaties daarentegen in hun historisch en sociale vorm. Desondanks zijn er bewegingswetten van toepassing, altijd wetende dat het hier om sociale en historisch gegroeide constructies gaat. "Die wetten (...) die verhoudingen uitdrukken, die zelf historisch ontstaan zijn, voeren steeds naar primaire vergelijkingen - zoals de empirische getallen in de natuurwetenschappen (...)." (364) Het accidenteel karakter van de oorsprong van het kapitalisme ontmaskert de bewering dat het kapitalisme eeuwig zou zijn en geregeerd zou worden door natuurwetten.

Het is verder van groot belang om het niveau van abstractie en de empirische basis vast te stellen, alsook om een onderscheid te maken tussen de verschillende onderzoeksniveaus. In zijn schets van 'methode van politieke economie' (21-29) ziet Marx als wetenschappelijke methode de opgang van het abstracte naar het concrete: men vertrekt van abstracte categorieën en beginselen en door het zoeken naar verbanden en mechanismen ertussen construeert men geleidelijk de concrete totaliteit. Het spreekt voor zichzelf dat uitspraken maar echt empirische waarde hebben op het niveau van de concrete totaliteit. En daar is Marx nu zelf nooit aan toegekomen. Men moet in elk geval heel omzichtig omspringen met het

'berekenen' van gegevens vanuit Marx' wetmatigheden. Zo is de exacte, empirische berekening van variabelen als de meerwaardevoet, de winstvoet, de transformatie van waarde tussen bedrijven als gevolg van technologische voorsprong enz. verre van evident. In het beste geval gaat het om betrouwbare benaderingen, om relatieve grootheden die vooral de causaliteit of impact tussen de fenomenen aanduiden en verklaren. Dat geldt overigens ook voor de natuurwetenschappen, zij het in mindere mate. In de fysica bijvoorbeeld zijn de meeste wetten en variabelen enkel van kracht in laboratoriumomstandigheden, d.w.z. met abstractie en uitschakeling van een aantal storende factoren, die echter buiten het laboratorium wel van kracht zijn.²¹ Als dit al waar is voor de

natuurwetenschappen, dan is het dat des te meer voor de economie. Indien men daar geen rekening mee houdt, dan kunnen heel wat misverstanden ontstaan. Er worden heel wat steriele discussies gevoerd over de meerwaardeleer of de 'tendentiële daling van de winstvoet' omdat men aan de marxistische 'wetten' een verkeerd statuut toekent en de onderzoeksniveaus - concreet/abstract - door elkaar gooit.²² De wetten hebben, althans in de Grundrisse, in de eerste plaats een heuristische en kritische betekenis. Ze helpen bepaalde tendensen van het kapitalisme te begrijpen en uit te leggen. Diverse en op het eerste gezicht onafhankelijke aspecten krijgen daardoor een coherente uitleg.

Hebben Marx' wetten voorspellingskracht? In de klassieke opvatting van natuurwetenschappen zijn wetten bedoeld om het gedrag tussen variabelen bij vergelijkbare omstandigheden nauwkeurig te kunnen voorspellen. Dit is niet het geval bij Marx. Het opsporen van wetten leert in de eerste plaats iets over het verleden. "De menselijke anatomie bevat de sleutel voor de anatomie van de aap. De kenmerken van een hogere ontwikkeling in de ondergeschikte diersoorten kunnen daarentegen slechts begrepen worden nadat de hogere ontwikkeling reeds gekend is. De burgerlijke economie verleent alzo de sleutel tot de antieke economie, enz." (26) De gevonden wetten van de burgerlijke samenleving geven aanduidingen, patronen zo je wil, om het verleden te kunnen begrijpen. Maar

---

Kortom, het enige dat Marx' wetten met zekerheid voorspellen is de algemene bewering dat er een finale crisis komt.

deze aanduidingen leren ons ook iets over de toekomst, met name indicaties voor de manier waarop de vigerende productiewijze zal opgeheven worden (364-365). Deze indicaties krijgen hun plaats in Marx' crisistheorieën en moeten in verband worden gebracht met de logische deductie die Marx doorvoert om de noodzaak van de crises of te leiden (zie volgend artikel.) Kortom, het enige dat Marx' wetten met zekerheid voorspellen is de algemene bewering dat er een finale crisis komt. Wanneer, op welke wijze enz. kan niet afgeleid worden uit die wetten. Zijn wetten hebben zeker niet hetzelfde statuut als wetten uit de natuurwetenschappen.

Deterministische geschiedschrijving?

Hierboven werd de subsumptie beschreven als een proces dat zich min of meer voltrekt achter de rug en dat nagenoeg elke vrijheid onmogelijk maakt. Waar wij een eventueel pseudo-naturalisme meenden te ontdekken in Marx' geschiedenisopvatting, een determinisme dus, was dat beperkt tot de periode van de subsumptie. Wij willen nu nagaan hoe Marx de globale wereldgeschiedenis opvat, hoe de 'deterministische periode' daarin te situeren valt en hoe die is ontstaan.

De geschiedenis is open

De hoofdbrok van de *Grundrisse* concentreert zich op de fase van de burgerlijke samenleving. Over de prekapitalistische samenlevingsvormen is Marx zeer kort. Hij behandelt die voorburgerlijke fasen voornamelijk en expliciet in het gedeelte 'Historische Vormen' (375-415) en verder nog terloops en zeer vaag in enkele andere passages.²³ In deze tekstgedeeltes vinden wij ook aanduidingen voor Marx' visie over de opeenvolging van de historische fasen. Over het ontstaan van het kapitalisme vinden wij ook heel wat verwijzingen in het hoofdstuk over geld. Hoewel zijn uiteenzetting helemaal geen definitief karakter heeft, kunnen wij toch enkele grote lijnen schetsen.

Marx formuleert heel vaag een soort algemeen schema van de evolutie van samenlevingsvormen. Elke samenlevingsvorm wordt essentieel bepaald door de objectieve condities van de productie en door het ontwikkelingsniveau waarop de productiekrachten zijn geraakt (396). Het essentiële kenmerk van een samenleving is dus de manier van produceren (27). Daarom spreekt hij van "productiewijze". Het algemeen schema behandelt

het al dan niet overleven van productiewijzen en de (mogelijke) opvolging ervan door een andere. "Om als leefgemeenschap in de Oudheid te overleven is de reproductie nodig van zijn leden binnen de vigerende objectieve voorwaarden. De productie, de toename van de bevolking (ook dat behoort tot productie), heft noodzakelijkerwijze deze voorwaarden stap voor stap op; vernietigt ze i.p.v. ze te reproduceren enz., en daarmee gaat de [primietieve] leefgemeenschap ten onder samen met de eigendomsverhoudingen waarop het gebaseerd was." (386) Het voortbestaan van een bepaalde productiewijze berust op de combinatie van de aard van de productie (breed opgevat) en van de eigendomsverhoudingen. Deze objectieve condities zijn terzelfder tijd bepalend voor zijn overleven als voor een potentiële crisis. "Alle [maatschappij-] vormen (...) beantwoorden noodzakelijk aan de ontwikkeling van de productiekrachten die slechts begrensd, en principieel begrensd zijn. De ontwikkeling van de productiekrachten ontbindt die vormen en die ontbinding zelf is een ontwikkeling van de menselijke productiekrachten." (396)

Het niveau van een samenleving of productiewijze wordt bepaald door de stand van de productiekrachten. De ontwikkeling van de ene productiewijze naar een andere is geen eenvoudige opgaande lijn, verandering is niet identiek aan vooruitgang. Er is bijvoorbeeld regressie mogelijk zoals in het geval van Spanje (136). Oude productiewijzen zoals het Oude Romeinse rijk kunnen vergaan zonder dat een hogere in de plaats komt (134). Nieuwe hogere productierelaties kunnen tijdelijk groeien maar kunnen ook weer verdwijnen zonder dat de productiewijze verandert (373). Soms botst een nieuwe en hogere productiewijze zelfs op tegenstand (742). De sleutel tot 'vooruitgang' is een verbetering of versnelling van de productiekrachten, anders gezegd het criterium is productiviteit (135 en 136). De beslissende voorwaarde om regressie te voorkomen is een 'stijging van productiviteit' (393). Zo bijvoorbeeld was slavernij een rem op de productiviteit. Een toename van geld door handel, maakte de slaven duurder maar kon hun arbeid niet productiever maken (136), pas bij loonarbeid trad een beslissende verandering op (231). Een hogere productiewijze zet zich dus slechts door op voorwaarde dat de wijzigingen productief kunnen aangewend worden. Omgekeerd overleeft een bestaande productiewijze slechts indien hij "de meest geschikte vorm is voor de ontwikkeling van de productiekrachten" (544). In deze betekenis ziet Marx de geschiedenis als een 'survival of the fittest'.

Marx hanteert dus een functionalistische benadering voor de ontwikkeling en opeenvolging van

samenlevingsvormen in Darwinistische taal. Genoodzaakt zichzelf te reproduceren, wordt elke maatschappij geconfronteerd met de ontwikkeling van de productiekrachten. Is er geen productiewijze aanwezig die deze wijziging productief kan aanwenden, dan stort ze in elkaar en is er sprake van regressie. Indien er zich meerdere productiewijzen aandienen dan haalt de meest productieve het en verdwijnen de andere. De sterkste maatschappijformatie, in de zin van productiviteit, overwint en zet zich door. De recente geschiedenis van het 'reëel bestaande socialisme' bevestigt dit schema. Het Oostblokcommunisme was een inhalende moderniseringsdictatuur die moest aankijken tegen een economische en technologische achterstand. Zij heeft die kloof ondanks twee verwoestende oorlogen sterk weten te verminderen, maar heeft ze nooit kunnen wegwerken en die kloof is haar uiteindelijk fataal geworden. Omgekeerd lijkt China vandaag aardig op weg een rivaliserende productiewijze te vormen, tenminste als men het land laat begaan²⁴ en er zich geen zware interne politiek of sociale crisis voordoet.

Terug naar Marx. De geschiedenis verloopt niet volgens een lineair schema, het is geen vloeiende beweging naar een einddoel. Het historisch proces is een opeenvolging van discontinue fasen waarin terugval mogelijk is. In de *Grundrisse* vindt men m.a.w. geen teleologisch model: de verborgen agenda van de geschiedenis is niet gericht op de onvermijdelijke opgang naar het communisme. Het geloof van de onvermijdelijkheid van de ineenstorting van het kapitalisme is niet hetzelfde als de zekerheid van de komst van het communisme. Ook van een plat vooruitgangdenken is geen sprake. De geschiedenis is geen noodzakelijk opgaande lijn van hogere samenlevingsvormen, terugval is mogelijk en heeft zich daadwerkelijk voorgedaan. De eventuele vooruitgang wordt gemeten aan slechts een criterium dat formeel is en zeer algemeen wordt beschreven, met name de ontwikkeling van de productiekrachten.

De dialectische omslag en het begin van de geschiedenis

Dit historisch model wordt het meest expliciet en uitvoerig toegepast op de genese van het kapitalisme. Noodzakelijk voor de definitieve formatie van de kapitalistische productiewijze was de dominantie van de ruilwaarde over de gebruiks-

waarde, of, in historische termen: het handelskapitalisme. Het handelskapitalisme vloeiende echter niet spontaan over in het moderne of industriële kapitalisme, integendeel: "De loutere aanwezigheid van geldvermogens en zelfs de geldgewinning als een soort suprematie is geenszins voldoende opdat de ontbinding [Auflösung] in kapitaal zou plaatsgrijpen." (405) Prekapitalistische organisaties zoals het gildensysteem, stelden alles in het werk om te overleven en wierpen barrières op t.a.v. het opkomend industriële kapitalisme (542-543). Het opkomend kapitalisme werd tegengewerkt en geblokkeerd (737). De doorbraak ervan kon slechts onder zeer specifieke omstandigheden plaatsgrijpen. Vooral de scheiding tussen arbeid en eigendom was fundamenteel.²⁵ Deze condities werden gerealiseerd onder het handelskapitalisme en dat ging gepaard met bloed. Marx vermeldt in dat verband de wreedaardige legalisaties waarbij boeren de facto gedwongen werden tot loonarbeid in dienst van het kapitaal (187v, 406, 623v, 655). Marx laat uitschijnen dat het kapitalisme slechts in eerder exceptionele omstandigheden tot stand kon komen. Alleen in een gunstige combinatie van particuliere economische en politieke omstandigheden, zoals die in Engeland aanwezig waren (168), kon een gunstige voedingsbodem ontstaan voor het doorbreken van het kapitalisme. "Engeland in dit opzicht modelland voor de andere continentale landen." (188)

In dit verband merkt Marx verschillende keren op dat de essentiële ontstaansvoorwaarden van het kapitalisme niet logisch kunnen afgeleid worden maar enkel historisch kunnen worden vastgesteld en (achteraf) verklaard. De onteigening van de arbeider kan niet begripsmatig²⁶ worden afgeleid uit de geldrelaties of uit het kapitaal.²⁷ Het kapitaal stelt weliswaar na zijn eerste realisatie zijn eigen condities, maar zijn oorspronkelijke condities kan het onmogelijk zelf gecreëerd hebben. "Het historisch proces is niet het resultaat van het kapitaal, maar zijn voorwaarde. (...) Van de gemoedelijke fantasie volgens dewelke de kapitalist en de arbeider overeenkomsten sluiten enz., weet de geschiedenis niets af, noch vindt ze daarvan enig spoor in de begripsontwikkeling van het kapitaal. (...) Het is niet zo dat het kapitaal de objectieve voorwaarden van arbeid schept. Maar zijn oorspronkelijke formatie [Urbildung] gebeurt eenvoudigweg door het feit, dat als gevolg van de ontbinding van de oude productiewijze, de waarde die als geldvermogen bestaat, aan de ene kant in staat gesteld wordt de objectieve voorwaarden van arbeid te kopen, aan de andere kant geld te ruilen voor levende arbeid van de vrijgemaakte arbeiders. Al deze momenten zijn aanwezig;

hun scheiding zelf is een historisch proces, een ontbindingsproces en het is dat laatste dat geld in staat stelt om zich om te vormen in kapitaal." (405 en 406) Marx ontwikkelt dit in het stuk over de 'oorspronkelijke accumulatie' (360v). De oorspronkelijke accumulatie is de niet-kapitalistische toe-eigening van meerwaarde. Dat wil zeggen dat dit oorspronkelijk kapitaal, afkomstig van accumulatie van handelswinsten of individuele surplusproductie, nog niet de vrucht was van ongelijke ruil van kapitaal met arbeid. Het is m.a.w. de eerste ruil, de oorspronkelijke ruil van kapitaal en arbeid.

Kortom, het kapitalisme ontwikkelt zich niet automatisch uit het handelskapitalisme, de causaliteit tussen beide is voorwaardelijk. Maar, zodra deze condities ergens voldaan zijn, lijkt niets de doorbraak van het kapitaal nog te kunnen tegenhouden. Eens de startvoorwaarden voldaan, is de subsumptie een onweerstaanbaar proces dat zich van de werkelijkheid meester maakt. Eenmaal het zich onder bepaalde historische omstandigheden heeft kunnen waarmaken, werkt het als een cybernetisch systeem, stelt het zijn eigen condities. Dit is in overeenstemming met de feitelijke geschiedenis. Het kapitalisme zag zijn levenslicht op het einde van de Middeleeuwen in enkele Italiaanse steden. Maar deze pogingen waren nog te zwak en te verspreid om te overleven in een vijandige feodale maatschappijformatie. Het waren pas Atlantische kapitalistische maatschappijen, ontstaan in het zog van de Spaanse en Portugese kolonisatie, die zich konden ontpoppen tot een dominant globaal wereldsysteem voor de volgende vier eeuwen.²⁸

In de visie van Marx doet zich op een bepaald historisch moment een omslag voor, een "dialektische omslag" (361). Het is een 'point of no return' dat het verder verloop van de geschiedenis ingrijpend wijzigt en bepaalt. Het is als een soort oerknal. De geschiedenis, die vooraf nog alle kanten uitkon, krijgt een beslissende wending. Haar beweging ligt nu 'schijnbaar vast, alsof die wordt beheerst door ijzeren wetten. Eens de subsumptie gestart is, dringt ze zich op als een logische noodzaak. De voorwaardelijke causaliteit wordt nu onvoorwaardelijk. De geschiedenis vertoont een fundamenteel ander karakter voor en na de omslag. Vandaar dat "de inherente wetten van het kapitaal – die slechts als tendensen verschijnen in de voorafgaande historische fasen van zijn ontwikkeling – zich nu voor het eerst manifesteren als wetten." (543) Men kan zelfs zeggen dat de geschiedenis in eigenlijke zin, dus niet slechts als een openvolgving van gebeurtenissen maar in de zin van

maatschappelijke ontwikkeling, pas begint bij het handelskapitalisme en definitief op gang komt na de omslag. De burgerlijke samenleving is niet het einde maar het begin van de geschiedenis.²⁹ De geschiedenis is het nevenproduct van de subsumptie.

Samengevat. Het dwangmatig verloop van de geschiedenis of de 'deterministische periode' is beperkt tot de kapitalistische fase. Vóór het kapitalisme beschrijft Marx het historisch proces als een opeenvolging van discontinue fasen met als enige constante de (mogelijke) ontwikkeling van de productiekrachten. De globale wereldgeschiedenis vertoont een eerder open, niet-deterministisch karakter waarin accidentele factoren op bepaalde momenten een cruciale rol spelen, waarin terugval mogelijk is, en waarin de opeenvolging van verschillende samenlevingsvormen functionalistisch verklaard wordt. Op een bepaald historisch contingent moment, door Marx omschreven als 'oorspronkelijke accumulatie', geschiedt er een omslag waardoor de subsumptie op gang komt. Als gevolg daarvan, ondergaat de geschiedenis een ware metamorfose: van dan af wordt het historisch proces gekenmerkt door dwangmatigheid en noodzakelijkheid. De subsumptie recupereert m.a.w. haar eigen historische oorsprong, het is als een wagen die na zijn eerste rit zijn eigen benzine vervaardigt. De geschiedenis van de subsumptie is de subsumptie van de geschiedenis.

Vrijheid, bewustzijn en maakbaarheid

Het fantasma van de vrijheid

Het uitgangspunt van dit artikel was de filosofische vraag of er – volgens de *Grundrisse* – aan de mens een zekere graad van vrijheid toebedeeld kan worden. We hebben nu voldoende elementen aangebracht om op deze vraag in te gaan. Voor eerst moeten wij vaststellen dat volgens Marx de vraag zo algemeen en ontijdelijk niet beantwoord kan worden. "Vaak is het enig mogelijk antwoord een kritiek op de vraag zelf en ligt het enig antwoord in het negeren van de vraag." (46) De werkelijke vraag is hoe en in welke mate vrijheid geconditioneerd wordt door de vigerende maatschappijformatie. Vrijheid is geen transhistorisch gegeven maar wordt historisch bepaald, is afhankelijk van materiële condities. "De mens (...) op zich is geen slaaf. Hij is slaaf in en door de maatschappij." (176) De mate van vrijheid of onvrijheid varieert m.a.w. in de geschiedenis. De ene fase biedt al meer mogelijkheid tot vrijheid dan de andere. Vrijheid staat dus altijd in een his-

torisch perspectief. Dit illustreert Marx' materialistische wereldbeschouwing. Het is onzinnig om het denken te baseren op boventijdelijke concepten of te redeneren vanuit apriori's. Men moet daarentegen de werkelijke materiële voorwaarden empirisch bestuderen.

Marx formuleert impliciet een algemene regel i.v.m. vrijheid, met name het criterium van productiviteit m.b.t. de mogelijkheid van het politieke handelen op macroniveau. Een maatschappij kan zich relatief vrij ontwikkelen in de mate dat ze productief is. De productiviteitsdwang is de limiet voor de vrijheid. Deze productiviteitsnorm beslist over het voortbestaan en het verdwijnen van maatschappijformaties. Tijdens de kapitalistische formatie neemt deze norm, onder de vorm van concurrentie en groeiwang, gigantische proporties aan, krijgt het het karakter van een natuurwet en sleurt de hele maatschappij én de geschiedenis mee in een dwangmatig schema waarin elke vrijheid nagenoeg verdwenen is.³⁰ Diegenen die onder kapitalistische voorwaarden aan de mens vrijheid toedichten vergissen zich daarom, de zogenaamde vrijheid is in wezen onvrijheid (160). Marx gaat echter een stap verder dan het aanwijzen van deze dwaling en het onzinnig verklaren van filosofieën gebaseerd op algemene en boventijdelijke principes. Hij onmaskert deze aanpak als ideologie, als "Lichtbild" (160), door de historische grond ervan op te lichten. De schijn van de vrijheid vindt zijn oorsprong in de vigerende maatschappijformatie: de vrije concurrentie van het kapitaal wordt geprojecteerd in de vrijheid van het individu. "Het zijn niet de individuen die door de vrije concurrentie vrij worden, maar het kapitaal." (544)

Hetzelfde kan ook ontwikkeld worden voor concepten als gelijkheid, gerechtigheid enz. De filosofische of theoretische arbeid van Marx bestaat ondermeer in ideologische ontmaskering die het resultaat is van een kritische confrontatie van aan de ene kant het discours van de burgerlijke economie en socialisten met aan de andere kant de materiële infrastructuur die vanuit een klasstandpunt wordt bestudeerd. In dit opzicht is filosofie de vrucht of het nevenresultaat van de studie van de politieke economie en niet haar uitgangspunt of vooronderstelling. Meteen wordt ook duidelijk waarom bij Marx een definitie of nauwkeurige omschrijving van het concept 'vrijheid' niet te vinden is. Marx vermijdt zelfs het

begrip te gebruiken. Wanneer het toch voorkomt is het in een negatief-kritische zin, als ontmaskering van burgerlijke 'lichtbeelden'.

Het bewustzijn

De kwestie van de vrijheid heeft belangrijke politiek-filosofische consequenties. Door het kenmerk van de dwangmatigheid scherp te stellen neemt Marx duidelijk afstand van de utopisten (160), de sentimentalisten (540), het 'ware socialisme', het 'primitieve communisme', het 'revolutionaire voluntarisme' enz. Hij verwijt hen dat zij "volledig onbekwaam zijn om de historische processen te begrijpen". (160) Tegenover utopische en sentimentele ideeën "van de profeten van de middle-class" wenst hij "het enige rationele antwoord te geven" (544). Tegen elke voluntaristische sprong voorwaarts, elk utopisch ideaal of elke blauwdruk voor een socialistische maatschappij die geen rekening houdt met de 'gang van de geschiedenis', verzet hij zich. Alleen vanuit een juist begrip van het historisch proces kan men volgens Marx rationele en wetenschappelijke oriëntaties aanreiken voor de (strijd voor de) opheffing van de bestaande productiewijze. Hij heeft het daarbij over "primaire vergelijkingen" waarmee hij verwijst naar de basisvergelijkingen, of zo je wil de empirische axioma's van de natuurwetenschappen, die de relatie tussen de verschillende variabelen beschrijven: "Maar de correcte observatie en deductie van deze wetten, die verhoudingen uitdrukken die zelf historisch ontstaan zijn, voeren steeds naar primaire vergelijkingen – zoals de empirische getallen in de natuurwetenschappen, die verwijzen naar een achter dit systeem liggend verleden. Deze indicaties [Andeutungen], samen met een correct verstaan van het heden, bieden dan ook de sleutel tot het verstaan van het verleden – een werk op zich, waaraan we hopelijk in staat zullen zijn om het te ondernemen."³¹ Deze correcte visie leidt terzelfder tijd tot die punten die het proces aanwijzen van de opheffing [Aufhebung] van de actuele vorm van de productieverhoudingen, en zo een aankondiging zijn van de toekomst." (364-365)

Het is zowat de enige plaats waar het bewustzijn, in de woorden van Marx: "correct verstaan van het heden", een rol speelt in de evolutie van de geschiedenis. Het gaat met name over de arbeider die bewust wordt van zijn situatie in het productieproces. "De herkenning van de producten als de zijne en de beoordeling van de scheiding van de voorwaarden van zijn realisatie als onbehoorlijk en opgedrongen, - is een enorm [e vooruitgang van het] bewustzijn, dat zelf het product is van de op kapitaal berustende productiewijze." (366-367) Net zoals

de slaaf tot het bewustzijn kwam dat hij "niet de eigendom van iemand anders kan zijn", zo zal dit bewustzijn van de arbeider de doodsklok inluiden van de huidige productiewijze (367). Pas wanneer arbeid tegenover zijn eigen voorwaarden is geplaatst, kan de arbeider bewust worden van de maatschappelijke bepaaldheid ervan. Door de scheiding van arbeid en zijn condities, en door de objectivering van arbeid ontstaat bij de arbeider het inzicht dat hij niet langer een natuurlijk maar een maatschappelijk wezen is, dat de maatschappij werkelijkheid is en dat die werkelijkheid is opgenomen in één grote beweging. De door het kapitaal geconstitueerde collectieve kracht van arbeid transformeert zich in een bewuste maatschappelijke organisatie en herkent zichzelf als een onderdeel van een contradictorische beweging in wording. De productie gebaseerd op het kapitaal is dus de mogelijksvoorwaarde voor het ontstaan van het bewustzijn dat de communistische toekomst mee zal helpen tot stand brengen. Een theoretische reflectie over de beweging waarvan de arbeiders deel uitmaken, resulteert in "primaire vergelijkingen" of indicaties die de sleutel bieden voor een juist begrip van vóórburgerlijke samenlevingen en voor de ontbindingsprocessen van de burgerlijke samenleving.

Maakbaarheid

Indien men de wetenschappelijke aanwijzingen, de "erste Gleichungen", niet volgt dan zijn alle pogingen tot maatschappelijke verbetering niets anders dan "Don Quichotterie" (77). Marx kant zich tegen het idee van de maakbaarheid op voluntaristische of idealistische basis. Zo'n opvatting is gesteund op de premisse van het vrije, rationele individu. Het doet een sterk beroep op intentionaliteit en stelt zich op een normatief standpunt. Precies al deze beginselen zijn volgens Marx gesubsumeerd en secundair. Indien de maatschappij een andere richting uitgaat (of moet uitgaan), dan zal dit niet gebeuren op grond van idealen of van de 'roeping van de mens'. Een dergelijke 'roeping' is in feite een beschrijving van de menselijke natuur, veronderstelt een naturalistisch mensbeeld en is dus uitgesloten voor Marx. Een andere richting voor de samenleving zal steeds convergent dienen te zijn met de beweegkrachten die op dat moment de trend van de geschiedenis zetten.³²

Marx verzet zich tegen het typisch Verlichtingsdenken waarin maatschappelijke veranderingen gesteld worden in termen van het uittekenen van utopische modellen of ethisch geïnspireerde blauwdrukken. Voor Marx is de last van het historisch proces groot en de maakbaarheid van de toekomst gering. De geschiedenis geeft indicaties en laat patronen zien die richtinggevend zijn voor een toekomstig traject. Wie de historische dynamieken niet ziet of er geen rekening mee houdt, vecht als een blinde tegen windmolens. Marx hanteert het werkwoord 'moeten' in een descriptieve en niet in een normatieve betekenis. Maatschappelijke processen zijn niet de vrucht van humanistische herinneringen of van een grote wilsact, maar voltrekken zich volgens de zwaartekracht van de kapitalistische productiewijze (27).

Het bewustzijn bepaalt niet het zijn, het is omgekeerd het zijn dat het bewustzijn bepaalt.³³ Het revolutionair bewustzijn wordt geboren uit materiële voorwaarden, de socialistische perspectieven moeten afgeleid worden uit historische patronen en niet uit ethisch imperatieven of religieuze overtuigingen. Vind je bij de jonge Marx hier en daar aanzetten om de werkelijkheid te veranderen, dan beklemtoont hij in deze periode eerder de idee dat de werkelijkheid zelf verandert. De maatschappelijke werkelijkheid ondergaat de verschuiving van passief object naar actief subject van verandering. De klassenstrijd is geen voluntarisch project maar een gegeven dat de geschiedenis zelf genereert. Naarmate de arbeiders die klassenstrijd bewuster gaan voeren en rekening houden met de "primaire vergelijkingen" zullen ze meer kans op slagen hebben. Dat is precies de inzet en de betekenis van het oeuvre van Marx.

Bibliografie ³⁴

- Althusser L., "De voorwaarden voor de wetenschappelijke ontdekking van Marx" in: *Ter elfder ure*. (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 691-702.
- Amin S., "Matérialisme historique et éthique" in: *Liaisons Internationales* 1992 (72), 4-9.
- Arrighi G., *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. London 1994.
- Bahro R., *Het alternatief. Een kritiek van het reëel bestaande socialisme*. Amsterdam 1980.
- Bertram C., "International Competition in Historical Materialism" in: *New Left Review* 1990 (183), 116-128.

- Bischoff J. "Marxistische en utopische maatschappijkritiek" in: *Het marxistisch wetenschapsbegrip. Ter elfder ure.* (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 653-670.
- Callinicos A., *Against Postmodernism. A Marxist Critique.* Cambridge 1989.
- Coolsaet W., *Producers om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de productieve krachten volgens Marx.* Gent 1982.
- Gouverneur J., *Kapitalisme vandaag. Een marxistische economische studie.* Berchem 1989.
- Habermas J., *Marxisme en filosofie.* Amsterdam 1981.
- Harmsen G., *Natuur, geschiedenis, filosofie.* Nijmegen 1974.
- Harnecker M., *Los conceptos elementales del materialismo histórico.* Mexico 1986.
- Itoh M., *Waarde en crisis. Een Japanse bijdrage aan de marxistische politieke economie.* Groningen 1983.
- Kurz R., *Der Kollaps der Modernisierung. Von Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie.* Frankfurt 1991.
- Luckas, "Wat is orthodox marxisme?" in *Het marxistisch wetenschapsbegrip. Ter elfder ure.* (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 559-587.
- Sève L., "De methode in de economische wetenschap." In: *Het marxistisch wetenschapsbegrip. Ter elfder ure.* (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 671-690.
- Sprinker M., "The Royal Road: Marxism and the Philosophy of Science" in: *New Left Review* 1991(187), 139-142.
- Stuurman S., *De labyrintische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit.* Amsterdam 1985.
- Sweezy P., "Socialism and Ecology" in: *Monthly Review* 1989 (41), 1-8.
- van Leeuwen A., *Kritiek van hemel en aarde. Deel 1: Kritiek van de hemel.* Deventer 1972.
- Wildiers M., *Wereldbeeld en teologie. Van de middeleeuwen tot vandaag.* Antwerpen 1977.
6. In zijn cahiers benadrukt Marx regelmatig woorden. In de Duitse editie gebeurt dit door een bredere spatiering.
7. Wij denken hier aan de vroeg-Griekse notie van subjectiviteit waarin possessief individualisme, autonomie en een toegespitst individualistisch vrijheidsbegrip ontbreken. Zie Broekman J., *Recht, rechtsfilosofie en rechtstheorie.* Deurne 1993, p. 9-10; van Leeuwen A., *Kritiek van hemel en aarde. Deel 1: Kritiek van de hemel.* Deventer 1972, p. 75v.
8. De passages luiden: "Het kapitaal echter bestaat als het subject van circulatie." (514) en "Het kapitaal als actief subject – subject van het proces [bedoeld wordt het totale proces: zowel de circulatie, als de productie] – (...)" (632) Deze passages geven niet direct een ontologische betekenis aan het subject-zijn van het kapitaal, maar zijn eerder tussenschakels in de redeneringsopbouw van Marx.
9. Deze door te voeren specificatie geeft Marx aan in twee schema's: (175 en 186). Deze uitgebreide schema's werkt Marx slechts zeer onvolledig uit. Van belang voor ons is het gedeelte uit hoofdstuk I (Algemeenheid) 'Besonderung des Kapitals': Capital circulant, capital fixe. Umlauf des Kapital, en van hoofdstuk II (Besonderheit) het gedeelte 'Konkurrenz der Kapitalien'.
10. Het idee van een superimperialisme werd gelanceerd door Kautsky. Hij bedoelde daarmee dat de belangen van de imperialistische centra convergeerden zodat deze op den duur zouden gaan samenwerken, waardoor de onderlinge tegenstellingen zouden verdwijnen of minstens bijkomstig worden. Hij formuleerde zijn theorieën enkele jaren voor de grootmachten elkaar naar het leven stonden in de Eerste Wereldoorlog.
11. Kwantitatief: accumulatie van meerwaarde. Kwalitatief: reductie van noodzakelijke arbeidstijd door ontwikkeling van de productie-instrumenten. Cfr. (587).
12. Dit gaat lijnrecht in tegen het paradigma waarin men sociale processen intentioneel probeert te verklaren. Zie bijvoorbeeld Elster J., *Making sense of Marx.* Cambridge 1991, p. 8v; Coolsaet W. *Producers om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de productieve krachten volgens Marx.* Gent 1982, p. 71.
13. Een gelijkaardige verwoording vind je in het derde deel van 'Das Kapital': MfW 25, p. 887.
14. Cfr. Wildiers M., *Wereldbeeld en teologie. Van de middeleeuwen tot vandaag.* Antwerpen 1977, p. 178-184 en p. 220v; Bookchin M., *Toward an Ecological Society.* Montréal 1980, p. 199.
15. Cfr. vorig artikel.
16. De meest gekende zijn Mao en Che.
17. Coolsaet W., op. cit. p. 111-112.
18. Cfr. Stuurman S., *De labyrintische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit.* Amsterdam 1985, p. 16.

Noten

1. Een verwijzing naar een bladzijde van de *Grundrisse* gebeurt door het getal tussen haakjes te plaatsen.
2. Het corpus van de *Grundrisse* bevat twee grote delen: een hoofdstuk over geld (33-148) en een hoofdstuk over kapitaal (149-762). Het hoofdstuk over geld bevindt zich op een abstract niveau en is nog niet helemaal losgekomen van een idealistische begripsontwikkeling. Deze tweede-lijke opbouw werd later in *Das Kapital* volledig achterwege gelaten.
3. Marx gebruikt zelf het woord kapitalisme niet.
4. De term is van Samir Amin.
5. Op andere plaatsen verwijst hij bijvoorbeeld naar de Apocalyptische geschriften van het Nieuwe Testament. Bijvoorbeeld (148).

19. Cfr. Sandkühler H., *Europäische Enzyklopädie zur Philosophie und Wissenschaften*. 4 Bde. Hamburg 1990, Deel 3, p. 508.
20. Cfr. zijn briefwisseling. Bijvoorbeeld MEW 30, p. 489.
21. Bijvoorbeeld: de vergelijking drukt het verband uit tussen de afstand en de tijd bij een niet eenparige rechtlijnige beweging. Deze vergelijking houdt echter geen rekening met de wrijvingskrachten, die zich in de empirische werkelijkheid nochtans altijd voordoen.
22. Bijvoorbeeld Elster J., op.cit. p. 138.
23. De pagina's 75-76, 89, 438-439 en een echo daarvan in 635-636.
24. We denken hier aan de uitspraak van Wolfowitz, de onderminister voor Defensie van de VS: "Hoe sneller China groeit, hoe krachtiger het zal zijn op militair vlak... De richting die China opgaat, is onrustwekkend. Dat land is op weg een supermacht te worden. En kan dat de komende 25 jaar effectief worden. Dat wil niet zeggen dat China noodzakelijkerwijze een bedreiging wordt, maar *als wij alles laten begaan* kan dat wel het geval zijn." www.upi.com december 2001.
25. Marx vermeldt vier essentiële condities: 1° er moet voldoende levende arbeidskracht beschikbaar zijn, 2° er moet voldoende geaccumuleerd geld voorradig zijn, 3° arbeidskracht is een waar, 4° de doelstelling van de kapitalist is creatie van ruilwaarde (367-368). Voor de separatie tussen arbeid en eigendom en daarop gebaseerd de tegenstelling tussen verobjectiverde en levende arbeid en die tussen waarde en waardeschepende activiteit, zie (203, 269, 356, 414, 716).
26. Met 'begripsmatige' afleiding bedoelt Marx dat een fenomeen axiomatisch kan afgeleid worden uit het begrip zelf, m.a.w. dat het fenomeen reeds besloten ligt in de definitie van het begrip of anders uit gedrukt, dat het zich 'per definitie' zal voordoen. We komen daar in volgend artikel uitvoerig op terug in verband met de ineenstorting van het kapitalisme.
27. Uchida H., *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*. London 1988, p. 66v, 136v; Van Erp H., *Het kapitaal tussen illusie en werkelijkheid. Dialektische begripsontwikkeling en historisch realisme in Marx' analyse van het kapitalisme*. Nijmegen 1982, p. 175, 239, 268v.
28. Cfr. Arrighi G., *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. London 1994, p. 96-126.
29. Anders dan bij de postmoderne en andere modieuze filosofieën is er bij Marx wel degelijk sprake van 'de' geschiedenis en niet van geschiedenis zonder meer, of van vele geschiedenissen. Marx heeft slechts oog voor één geschiedenis, namelijk de geschiedenis die kan beschreven worden als de opeenvolging van productiewijzen.
30. Hetzelfde criterium zal van doorslaggevend belang zijn voor de opheffing van het kapitalisme (635) en een eventuele uitbouw van het communisme. Cfr. veel beschikbare tijd door verhoogde productiviteit.
31. In een brief aan Lasalle van 22 februari 1858 ontvouwd Marx zijn plan om drie werken te schrijven: 1° een kritiek van de economische categorieën, d.w.z. een kritische analyse van de burgerlijke economie, 2° een kritiek en geschiedenis van de politieke economie en het socialisme, 3° een korte historische schets van de ontwikkeling van de economische verhoudingen of categorieën. Marx verwijst hier naar het derde werk, dat hij nooit voltooid heeft. De pagina's 363 tot 413 van de *Grundrisse* waren wellicht bedoeld voor dat werk. Cfr. de Engelse editie van Martin Nicolaus, London 1981, p. 461, vn. 56.
32. In de inleiding van *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* luidt het als volgt: "Het is niet voldoende dat de ideeën aandringen op verwerkelijking, de werkelijkheid moet zich zelf opdringen als idee." MEW 1, 386
33. Cfr. het voorwoord van *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*. MEW 13, 9.
34. Voor de werken over de *Grundrisse* zelf, zie vorig artikel.